

Willem Schinkel

Het geheugenverlies
van Rotterdam

14 mei

Verantwoording

Het initiatief in 2007 om meer zorg en aandacht te geven aan de herdenking van 14 mei 1940 in Rotterdam kwam niet tot stand uit gevoelens van nostalgie of uit een omzien in wrok.

Bij de initiatiefgroep leefde en leeft de overtuiging dat herdenken bijdraagt aan historisch besef dat op zijn beurt invloed heeft op de manier waarop we de stad inrichten en op de manier waarop we in onze stad samen leven. Een waardige herdenking van het bombardement is voor de onderlinge verbondenheid van de burgers nu en in de toekomst van belang. Ook dit jaar is uit verschillende initiatieven, in goed overleg, een programma tot stand gekomen dat ruimte geeft aan deze centrale gedachte.

Het programma kent inmiddels een redelijk vast stramien: de uitgave van het essay, de herdenkingen aan de Statenweg en Plein 1940, het debat in De Unie en de Gedachtenisbijeenkomst en avondprogramma in de Laurenskerk. Maar ook zijn er elk jaar incidentele projecten in het kader van de 14 mei herdenking die worden opgenomen in het programma. De inhoud van de verschillende programma onderdelen kent jaarlijks een andere invalshoek, waartoe thema en inhoud van het essay inspiratie biedt.

Op de binnenzijde van de achterflap van de omslag vindt u het overzicht van het programma van 14 mei 2012. Wij hopen dat het essay en het programma aanleiding voor u zijn een of meerdere evenementen op 14 mei te bezoeken.

De uitgave van dit essay is mogelijk gemaakt met financiële bijdragen van de Stichting Bevordering van Volkskracht en de Gemeente Rotterdam.

Initiatiefgroep 14 mei

Johan van der Hoeven, Bert Kuipers, Bas Kwakman,
Liesbeth Levy, Frank Migchielsen, Taco Noorman,
Peter Sonneveld, Jantje Steenhuis, Kees Vrijdag
en Hans Walgenbach

†

In herinnering aan Henk Mali (1935-2012), die bij uitstek gepleit heeft voor een waardige herdenking van 14 mei 1940.

Het geheugenverlies van Rotterdam

‘File not found’? Het hart van Rotterdam

Een bekend verhaal over Rotterdam gaat als volgt: Rotterdam is sterker door strijd, maar sinds de laatste strijd, het bombardement van 14 mei 1940, is Rotterdam ook iets kwijt. Het kunstwerk *Monument voor een verwoeste stad* van Ossip Zadkine verbeeldt wat Rotterdam kwijt zou zijn: zijn hart. Zadkine zelf lijkt eerder de pijn van de oorlog dan het gebrek aan ‘stads-hart’ beoogt te hebben, want veel van zijn werken verbeelden verscheurde personen, maar ‘Zadkine’ staat in Rotterdam voor de leegte van het verloren hart. *Stad zonder hart* is ook de naam van de film die Jan Schaper in 1966 over de stad maakte. Dat verhaal van een stad zonder hart kom je nog steeds dagelijks tegen in de stad. Overal waar in en rond het centrum gebouwd wordt, staan borden met de tekst ‘Hoor, hier bonkt het nieuwe hart van Rotterdam’. Ik vind dat wat verwarrend, omdat het hart van Rotterdam zich kennelijk op zoveel plaatsen tegelijk bevindt. Het tekent de kracht van het Rotterdamse narratief: de kern van Rotterdam, het hart van de stad, is leeg, afwezig, niet te vinden of minstens niet te lokalise-

ren. In voorbereiding op dit essay zocht ik niet zozeer het hart van Rotterdam, maar ik zocht naar het zoeken daarnaar. Ik kwam op de internetsite van Stads-hart Rotterdam, die een pagina wijdde aan het thema ‘Hoor, hier bonkt het nieuwe hart van Rotterdam’. Toepasselijk genoeg vond ik daar de volgende boodschap: “Pagina niet gevonden. De door u opgevraagde pagina bestaat helaas niet (meer).” Het lijkt voorwaar niet gemakkelijk het hart van Rotterdam te traceren. Ik werd naar de hoofdpagina doorverwezen, maar een bewegende regel bovenin trok mijn aandacht. Er stond: “Sinds 26 december 2006 is stadshartrotterdam.nl live gegaan!” De keuze van de startdatum is een eerbetoon aan Pierre Bayle. Pierre Bayle is de filosoof van Rotterdam die op die dag 300 jaar geleden in Rotterdam overleed. De tolerantie die Bayle bepleitte gold elke religie, zelfs het atheïsme.” Op de lege plaats waar na de verwoesting van 14 mei 1940 het nieuwe hart van Rotterdam zou moeten bonken, vond ik dus de naam Pierre Bayle. Er stond verder dat de promotie van het Rotterdamse historische stadshart een verbinding met de geschiedenis vergt, en dat dit leidde tot de keuze Bayle en Erasmus onder de aandacht te brengen.

6

De verbinding tussen Bayle en het bombardement is provocatief. Ze opent een historische horizon die het bombardement en het hart van de stad verbinden

met de thematiek van de herinnering. Herinnering zou ik hier niet op willen vatten als het tevoorschijn halen en uiten van wat altijd al innerlijk opgeslagen lag. Herinnering is veeleer het opnieuw verinnerlijken van wat zich buiten ons afspeelt. Het herinneren van de stad is niet stilstaan bij wat de stad was, maar het opnieuw eigen maken van de stad. Zo is ook herdenken wat mij betreft iets anders dan stilstaan bij wat in 1940 gebeurde. Het is het herdenken, het opnieuw denken van de stad. In plaats van het steeds weer benadrukken van de leegte in het midden van de stad, komt het wat mij betreft aan op het ontwikkelen van perspectieven die substantie geven aan de stad. Hoe doen we dat door te herdenken, te herinneren? Hoe kunnen we het geheugen van de stad aanwenden om niet het verleden, maar de toekomst te denken? Dat zijn de vragen waar ik me hier mee bezig wil houden.

Het geheugen van een stad

Laten we om te beginnen terug gaan naar Pierre Bayle. De Franse hugenoot Bayle, die 259 jaar voor het bombardement, in 1681, in Rotterdam aankwam, hield zich bezig met een heel ander vuur uit de lucht. In 1682 schreef Bayle, toen woonachtig in Rotterdam, een boekje getiteld *Pensées diverses sur la comète*, ofwel *Verscheidene gedachten, geschreven aan een doctor*

van de Sorbonne, naar aanleiding van de komeet die in 1680 verscheen. Bayle, professor aan de Rotterdamse Illustre school, schreef het boek anoniem, maar al snel bleek dat het van zijn hand was, onder meer omdat zijn Rotterdamse uitgever Leers het geheim niet voor zich kon houden. In de *Pensées diverses* gaat Bayle in op allerhande bijgelovige ideeën rond het zien van kometen, zoals dat daarop rampen zouden volgen. Maar het bijgeloof over kometen is slechts een aanleiding voor een meer omvattende verhandeling over geloof en atheïsme.² Bayle kon dat doen in Rotterdam, dat een thuis bood aan Franse hugenoten die ook wel *refugiés* (vluchtelingen) genoemd werden. De herinnering aan Bayle is typerend voor de werking van een geheugen. Herinnerd wordt dat Bayle in Rotterdam onderdak vond, en daarmee wordt de stad een historische tolerantie toegedicht. Wat vergeten wordt, is dat de stad Bayle ontsloeg, en dat Bayle ook uit Rotterdam moest vluchten toen hij, in het protestantse Rotterdam, het atheïsme al te hartschteltelijk verdedigde. Dat is een herinnering die een stad, die zich graag als tolerant ziet, niet welgevallig is. De herinnering aan Bayle is dus selectief, maar complex. Want wat herinnerd wordt, geeft aanleiding tot het levendig houden van een Rotterdamse publieke sfeer waarin ook kritiek op de stad mogelijk is, zoals in de jaarlijkse Pierre Bayle lezing voor cultuur- en

kunstkritiek. De herinnering biedt zo de gelegenheid ook het vergeten in herinnering te brengen.

Een geheugen is daarom een complex verschijnsel, waarin herinnering en vergeten nauw samenhangen. Voor ik dieper in ga op het geheugen van Rotterdam, is het goed stil te staan bij de vraag wat een geheugen eigenlijk is. De klassieke oudheid biedt grofweg twee aanknopingspunten voor de betekenis van een geheugen. In een eerste variant staat het geheugen in het teken van wat *ars* genoemd werd, een kunst of zelfs een techniek. In een tweede variant gaat het om een *vis*, een geestelijk vermogen.³ In het eerste geval gaat het om de *ars memoria*, de geheugenkunst die ook wel ‘mnemotechniek’ genoemd wordt, omdat het inderdaad om een vorm van techniek gaat die bijvoorbeeld bij Cicero onderdeel van de retoriek is. Daarbij gaat het om het opslaan van kennis, zoals in de Renaissance populair was.⁴ Giulio Camillo bijvoorbeeld, bouwde een geheugenkabinet dat, symbolisch versleuteld, alle mogelijke kennis zou bevatten. En Matteo Ricci ontwierp een geheugenpaleis voor de Chinese keizer.⁵ Die techniek van het opslaan van data staat tegenover het herinneren, dat veel minder mechanisch is en dat altijd samen gaat met het vergeten. Het is de herinnering, en daarmee ook het vergeten, die identiteitsvormend is. Dat is waarom Nietzsche zelfs expliciet gepleit heeft voor

het belang van vergeten voor het leven.⁶ In zekere zin is duidelijk dat ieder geheugen een noodzakelijk vergeten kent, omdat anders immers alles herinnerd zou worden en het concept geheugen aan betekenis zou verliezen. Een geheugen behelst de activiteit van het selecteren. Dat moet ook wel, want in zekere zin is het vergeten de eerste functie van een geheugen: wie wil herinneren, moet het grootste deel van wat gebeurt vergeten. Een geheugen is dus selectief, en die selectiviteit is uiterst strategisch. Want een geheugen is een activiteit die in het heden plaats vindt en die het verleden niet zonder meer reconstrueert, maar actief construeert in het licht van het heden en met het oog op de toekomst. Dat is waarom Bayles aankomst herinnerd wordt, maar zijn vertrek niet. Het is ook waarom het Duitse bombardement van 14 mei 1940 herinnerd wordt, maar het geallieerde bombardement op Rotterdam-West van 31 maart 1943, waarbij 401 doden vielen en ruim 16.500 mensen dakloos raakten, doorgaans vergeten wordt. Dat bombardement kent bijvoorbeeld al niet, zoals het Duitse bombardement, een herdenking met een heus essay, en de meeste mensen weten niet dat het bombardement op Rotterdam-West een monument heeft, een kunstwerk van Mathieu Ficheroux in het Gijsingplantsoen. Een geheugen is dus selectief, en die selectiviteit is strategisch. Zo herinnert een stad

als Rotterdam zich wel het ene, maar niet het andere bombardement. De werking van het stedelijk geheugen is overigens paradoxaal, want bij diegenen die zich het bombardement op Rotterdam-West wel herinneren, leeft het in de herinnering voort als 'het vergeten bombardement'.

Welke hedendaagse strategische waarde heeft de herinnering van 'het bombardement', dat wil zeggen het bombardement van 14 mei, in de vorm van de stad zonder hart? Om te beginnen moeten we constateren dat het iconische gat in de stad dat na de oorlog zichtbaar was, niet slechts het gevolg was van het bombardement. De brandbommen richtten een ravage aan, maar de vlakte, het letterlijk gapende gat, is minstens deels van later datum. Het is een gevolg van de modernistische stadsplanning die op het bombardement volgde.

Het geheugen van Rotterdam: de herinnering aan geheugenverlies

Het modernistische, technologische Rotterdam was al populair voor de oorlog, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de publicatie van *De schoonheid van ons land*, in 1938 gewijd aan de schoonheid van Rotterdam. Patricia van Ulzen maakt in haar proefschrift duidelijk dat eerder al De Hef nationaal en internationaal geprezen werd als toonbeeld van moderne techniek.⁷

Rotterdam gold als vooruitstrevend en modern, maar het centrum was verre van modernistisch. Het Rotterdamse centrum bestond lang uit nauwe straatjes tussen kleine huisjes die tegenwoordig voor een groot deel als sloppen geclassificeerd zouden worden. Al in het begin van de 20ste eeuw was Rotterdam daarom begonnen aan het slopen van sloppen. Zo verdween in het gebied rond de Zandstraat wat de historicus Auke van der Woud 'de beruchtste en beroemdste achterbuurt van Nederland' noemt, om plaats te maken voor het nieuwe stadhuis en postkantoor aan de Coolsingel.⁸ Eind 19e en begin 20ste eeuw stonden in het teken van een grootscheepse 'verheffing' van de bewoners van de binnensteden. Na de vele saneringen — letterlijk: het gezond maken — van de Nederlandse stadscentra vormen die centra soms een herinnering aan de 17e eeuw, zoals in Amsterdam, maar de herinnering aan de 19e eeuw, toen de nauwe straten stonken van het open riool en de stedelijke armen er in erbarmelijke omstandigheden woonden, die herinnering is verdwenen.⁹

12 In Rotterdam is dat vergeten al voor de oorlog begonnen. Veel kleine buurten waren gesloopt om plaats te maken voor brede wegen.¹⁰ Architectuurhistorisch gezien is feitelijk sprake van een grote continuïteit tussen het voor- en het naoorlogse Rotterdam.¹¹ Het bombardement heeft de in gang zijnde

ontwikkeling in de stedelijke planning in zekere zin slechts versneld. Dat bleek toen het puin geruimd moest worden. Men stond toen voor de vraag wat te behouden en wat te slopen. Men koos voor de nieuwe stadsplanning die al in de jaren 30 een voorkeur voor autowegen in de stad ('Tunneltraverse') en hoogbouw had, en sloopte meer dan strikt genomen noodzakelijk was. Het *Basisplan* (1946) voor de wederopbouw voorzag namelijk in een tweede slooprondte (na de eerste van het bombardement),¹² die de weg vrijmaakte voor de geplande reconstructie van de stad – die nu juist niet in letterlijke zin een reconstructie beoogde te zijn. De brand bleek een kans voor een doorzetten van het type stadsplanning dat al populair was onder modernisten. Voor de modernistische stadsplanning, voor architecten als Oud of een planner als Van Traa, bood het bombardement het symbool voor de modernistische stad: overzichtelijkheid, ruimte, leegte in het stadshart. De architect Van Embden stelde het in 1946 als volgt:

Realiseert gij U, Rotterdammer, dat vele der dierbaarste herinneringen aan wat in de Meidagen verloren ging, zich juist vasthechtten aan wat, nuchter bezien, slechts tekortkomingen waren van onze oude stad? Aan het chaotische van den Coolsingel, aan de onmogelijke verkeerstoestanden, aan de ongevormd-

heid van het Hofplein, aan de provisorische Doelen, aan het merkwaardige vertier op den Dijk, aan het periodieke hooge water. De groote brand heeft met één klap al datgene opgeruimd wat wij, Rotterdammers, niet eer hebben kunnen of willen ter zijde stellen, hoe weinig het ook strookte met de materiele eischen van het heden. (...) Wij zijn het verplicht aan onszelf en aan de toekomst, om voor al wat wij scheppen de volmaakste, doeltreffendste, karakteristieke vorm te zoeken, ten einde het leven van vandaag, nu het eenmaal met geweld bevrijd is geworden van de boeien van het verleden, thans ook de volle voordelen van die vrijheid te gunnen.¹³

Hoewel de stadsplanner Witteveen in zijn wederopbouwplan van het *Adviesbureau Stadsplan Rotterdam* (1941) nog voorstelde de vorm van de vooroorlogse stad te herstellen, was de dominante denktrant die van de nog sterker modernistische stad zoals die in het uiteindelijk uitgevoerde *Basisplan* van Van Traa tot uitdrukking kwam. Hoewel ‘modernisme’ vele variaties kent, was een gedeeld kenmerk het feit dat het centrum overwegend niet voor de woonfunctie bestemd was. Inderdaad heeft de naoorlogse stad in eerste instantie aanzienlijk minder woningen gekregen dan de vooroorlogse. Schuyt en Taverne spreken daarom wel van het beeld van een ‘dubbel bombar-

dement' dat leefde onder critici van de modernistische stad.¹⁴ Na het bombardement werd de getroffen grond in Rotterdam collectief onteigend. Dat leidde ertoe, aldus Schuyt en Taverne, dat "de stad weliswaar bouwrijp was voor de toekomst, maar tegelijk beroofd leek van haar geheugen en haar geschiedenis."¹⁵ Het geheugen van Rotterdam, dat draait om de herinnering aan het verloren hart van de stad, is, kortom, een *herinnering aan geheugenverlies*.

Met de naoorlogse stadsplanning hangt de symboliek van het stadshart nauw samen. Voorzover wat we 'het bombardement' noemen geassocieerd wordt met de leegte in de stad die Ossip Zadkine zag toen hij in de trein door Rotterdam reed over het toenmalige luchtspoor, is het dus meer dan een bombardement alleen. Het is tegelijk een vorm van stedelijke herstructurering. Daarin ligt een relatie met het naoorlogse en ook het hedendaagse Rotterdam. Toen in 1946 het *Basisplan* werd gepresenteerd, waarin de plannen voor de modernistische stadsontwikkeling ontvouwd werden, werd een boekje uitgebracht om de plannen onder het brede publiek bekend te maken. Dat boekje heette *Het nieuwe hart van Rotterdam*.¹⁶ En zo zijn we terug bij het heden, waarin het geheugen van de stad nog steeds als strategisch scharnierpunt het thema van het hart van de stad kent: 'Hoor, hier bonkt het nieuwe hart van Rotterdam!'

2 / 3

4 / 5

Geheugen als stedelijke strategie: de Rotterdamse gijzeling van het verleden

Op de naoorlogse modernisering kwam natuurlijk kritiek. Jan Schapers film *Stad zonder hart* (1966) is een aanklacht tegen de leegte die het door functiescheiding gekenmerkte modernistische stadscentrum kenmerkt: na werktijden is de stad verlaten. Dat idee is inmiddels een cliché (de echte Rotterdammer weet waar in de avond het leven tegenwoordig te vinden is) dat alleen nog door stukjesschrijvers in de krant levend gehouden wordt, die meestal niet in de stad wonen. Veel kritiek op de modernistische planning vergeet ook dat die planning ervoor gezorgd heeft dat velen die eerder in krotten woonden, nu voor het eerst licht en ruimte hadden, een werkend riool en vaak zelfs een douche. In die zin is de 'verheffing' die met het *Basisplan* beoogd werd, een succes gebleken. Ik wil nu tot slot stil staan bij de vraag wat er tegenwoordig gebeurt in de stadsplanning. Hoe is Rotterdam nu bezig met haar ruimte en haar bewoners, en welke rol speelt het geheugen van de stad daarin?

18 Bayle indachtig denk ik dat het belangrijk is op een kritische manier stil te staan bij de manier waarop we tegenwoordig overal in de stad het 'nieuwe hart' horen bonken. De herinnering aan het bombardement heeft een zekere strategische functie in het hedendaagse stedelijk beleid in Rotterdam. Wat be-

tekent het dat Rotterdam steeds weer refereert aan het verleden, dat het steeds het geheugen activeert om het verloren hart te herinneren in eindeloze pogingen het te herstellen? Men zou kunnen denken, zoals Crimson Architectural Historians stellen,¹⁷ dat Rotterdam gegijzeld is door het verleden. Ik denk dat het omgekeerde het geval is: Rotterdam gijzelt het verleden, knuffelt het dood in een voortdurende poging de stedelijke toekomst te plannen en te controleren. Rotterdam zet het verleden in, in nieuwe herstructureringen, stedelijke ontwikkelingsplannen, en in stedelijk beleid. Het feit dat het hart nog steeds afwezig is, legitimeert nieuwe ingrepen op zowel de stedelijke ruimte als de bevolking. Met 'Rotterdam' bedoel ik hier, voor alle duidelijkheid, het bestuur van de stad, niet haar bevolking. Wanneer de architectuurhistorici van Crimson stellen dat Rotterdam 'niet in staat is in het heden te leven', geldt dat zeker niet voor de Rotterdamse bevolking, zoals bijvoorbeeld Joke van der Zwaard en Karin ter Laak hebben laten zien in hun beeld van een levendige straat, die ondanks de wensen van de bewoners en het ideaal dat zij feitelijk belichaamden, toch geherstructureerd moet worden, met als paradoxaal gevolg dat juist de creatieve ondernemers in die straat er niet zullen kunnen blijven.¹⁸ Het verleden wordt gegijzeld door het stadsbestuur ter legitimatie van heden-

daagse ingrepen om een toekomstige nieuwe stad te bewerkstelligen. Hoe ziet die door het bestuur gewenste stad er uit?

In een mooie analyse laat de sociologe Marguerite van den Berg zien dat het Rotterdam te doen is om de overgang van een industriële naar een postindustriële stad. Daarmee gaat, in haar woorden, een verandering van de stedelijke 'mythologie' gepaard.¹⁹ Rotterdam wil van het harde, mannelijke en bonkige van de haven, waar niet langer het grootste deel van haar werkgelegenheid ligt, naar het meervrouwelijke en sexy imago van wat het in de *Binnenstadsplan 2008-2030* zelf de 'city lounge' noemt.²⁰ In zekere zin is ook dat een voortzetting van de leegte en de afwezigheid die het centrum kenmerkt: in het stadshart de lounge, ofwel het doelloos hangen. In een stad die werk maakt van de aanpak van hangjongeren, is het cynische ideaal van het stadscentrum dat van de 'city lounge'.

De analyse van Van den Berg maakt goed duidelijk dat het bestuur van de stad feitelijk permanent bezig is haar eigen bevolking te problematiseren, zoals alle bestuur uiteindelijk bestaat uit problematiseringen, categorisering en ordeningen van een heterogene populatie.²¹ Die is te weinig 'geïntegreerd' (en dan is een Rotterdamcode nodig), en vooral te arm, en dan is het aantrekken van een middenklasse nodig. Dat levert permanente ingrepen op, ten eerste in stads-

planning. De Afrikaanderwijk bijvoorbeeld, was in de jaren 60 het toneel van grootscheepse sanering, in de jaren 70 van stadsvernieuwing, in de jaren 80 van stadsvernieuwing 'nieuwe stijl',²² en momenteel adverteert een woningbouwvereniging, die zich via casinokapitalisme in de schulden heeft gestoken, met de Afrikaanderwijk als 'de nieuwste wijk in town'. Vaak schiet het niet erg 'sexy' onderhoud aan woningen er bij in, waarna alleen grootse plannen opgezet kunnen worden die geheel renoveren, zoals in de Mariastraat in West, of slopen en nieuw bouwen zoals op Zuid, maar doorgaans met 'gentrification' als gevolg, waarbij oude, armere bewoners, althans gedeeltelijk, door meer vermogende bewoners vervangen worden. Ook het *Pact op Zuid* is in zekere zin een typische herhaling van een van de kenmerken van het *Basisplan*: geen *laissez faire* maar een groot geloof in maakbaarheid. De 'gentrification' die dat met zich meebrengt, komt, zoals altijd bij gentrification, neer op het verplaatsen van grote groepen mensen, het vervangen van armen door meer vermogenden (middenklassers en leden van de fictieve 'creatieve klasse'), en op het verhogen van huren voor de minst vermogenden. Dat wil niet zeggen dat herstructurering niet nuttig kan zijn, maar wel dat het vraagt om een permanente kritische reflectie.

Steeds is zo de boodschap aan de huidige bewo-

ners: jullie zijn niet goed. Dat is ook precies wat er spreekt uit het toekomstbeeld van de stad Rotterdam, dat een typisch geheugenproduct is. Wie de *Stadsvisie 2030* leest, met haar openlijke omarming van de kritisch bedoelde term ‘gentrification’,²³ kan niet anders constateren dan dat het stadsbestuur eigenlijk een andere stedelijke bevolking wenst. Het is allemaal Bertolt Brecht indachtig, die toen de DDR-regering na een bouwstaking aangaf ‘teleurgesteld te zijn in het volk’ in zijn gedicht *Die Lösung* stelde: “Zou het in dat geval niet eenvoudiger zijn, wanneer de regering het volk ontbond en een nieuw volk koos?”

Naast stadsplanning zijn permanente ingrepen zichtbaar in stedelijk beleid, dat al evenzeer gericht is op het sleutelen aan een ongeschikt bevonden bevolking. Daarvoor is een oorlogsretoriek aanwezig die tot uiting komt in termen als ‘stadsmarinier’, ‘frontlijnwerkers’, ‘interventieteams’, ‘stedelijke herovering’, ‘slagkracht’, en natuurlijk het ‘Pact op Zuid’. Niet alleen wordt het bombardement en het ermee verbonden verlies van stadshart herhaald, ook de oorlog zelf lijkt in het stedelijk imaginair voortdurend herhaald te worden. Het lijkt alsof 14 mei 1940 een aanzet tot een nieuw type stadsplanning is geweest, een type planning dat niet zonder herinnering aan de oorlog lijkt te kunnen. Dat leidt tot een oorlogsretoriek van de noodtoestand,²⁴ met alle bijko-

mende uitzonderingstoestanden: vooral ‘allochtone’ inwoners worden preventief gefouilleerd (want ze wonen overwegend in de wijken waar dat mag), en gevisiteerd door interventieteams, en in specifieke wijken mogen nieuwkomers die een minimuminkomen hebben zich niet vestigen.

De representatie van ruimte, zoals in de geheugenbeelden van de stad, heeft daarom een nauwe band met de macht om ruimte te ‘produceren’. De productie van ruimte, dat is hoe Henri Lefebvre de manier omschrijft waarop sociale ruimte in met name economische zin vorm krijgt: in de indeling, verdeling en verkaveling van ruimte worden machtsverschillen zichtbaar. Al in het naoorlogse *Basisplan* was de rol van de toenmalige industriële sterk aanwezig. Ook tegenwoordig is de rol van bedrijven in de ontwikkeling van ruimtelijke visies in de stad niet te onderschatten, te beginnen bij wooncorporaties die steeds verder van hun traditionele taken af lijken te drijven. Kritische reflectie is nodig op herstructureeringsprocessen, juist omdat die al te gemakkelijk vanuit een zekere harteloosheid voort kunnen komen.

23

Het publieke hart van (en voor) Rotterdam

Wat zijn de laatste woorden van de *Stadsvisie 2030*? De laatste pagina drukt een gedicht van Frederique Spigt af, met als laatste strofe:

Rotterdam, gestolen schat
Rotterdam, stad zonder hart
Rotterdam, gestolen stad

De visie voor de toekomst mondt daarmee uit in het traumatisch en tegelijk strategisch geheugenbeeld van het verleden. Het tragische aan dit trauma is dat de herinnering eigenlijk geen plaats heeft. Herinneringsplaatsen hebben doorgaans een zeker aura, maar precies dat ontbreekt in Rotterdam. Dat maakt de plaats van de herinnering een hoogst virtuele ruimte. Het geheugenbeeld dat de stad geen hart heeft, dat haar organiserend principe een afwezigheid of een leegte is, dat geheugenbeeld zelf heeft geen plaats, berust op een leegte en is alleen virtueel. Het is inderdaad de lege herinnering aan geheugenverlies. Dat geheugenbeeld wordt nog het best gesymboliseerd door een letterlijk beeld — Zadkine — en juist dat beeld heeft nooit echt een goede plek gekregen in de stad. Het is, ondanks de initiële belofte dat het nooit van plaats zou veranderen, verplaatst, en de verplaatsingen van het beeld zijn tekenend voor de plaatsloosheid van de Rotterdamse herinnering. Het hart van de stad bestaat uit het idee dat de stad geen hart heeft.

Dat de herinnering geen plaats heeft, biedt de mogelijkheid de stad steeds opnieuw te plannen en

te organiseren, maar het biedt ook een tot nog toe niet voldoende benutte mogelijkheid die leegte productief op te vatten als de voor een democratie kenmerkende lege plaats waarop zich publieke oordeelsvorming kan voltrekken. Die wordt tastbaar in het idee van een publieke sfeer. Een publieke sfeer is idealiter fundamenteel leeg, en wordt door discussie van tijdelijke substantie voorzien, zonder dat de ruimte van het publiek permanent bezet wordt door een specifiek deelpubliek.

Dat is de herinnering aan Bayle die wat mij betreft belangrijk is. Het is een uiterst selectieve herinnering, maar hij is productief in de bevordering van een kritische publieke sfeer in Rotterdam. Om het bombardement als massieve schending van mensenrechten te herinneren, maar de strategische herinnering eraan in stadsplanning en stedelijk beleid te vergeeten, is mijn hoop gevestigd op een kritische publieke ruimte, waar ik als Rotterdammer met liefde aan werk. En, met Nietzsche:

*Lacht euch nicht dabei das Herz,
ihr Hoffenden?*

Bronnen

1. www.stadshartrotterdam.nl/Hoorhierbonkthetnieuwehart-vanRotterdam
2. Bayle, P. (2006 [1682]): *De inslag van een komeet. Beschouwingen over geloof, ongeloof en bijgeloof*. Kampen: Ten Have.
3. Zie: Assmann, A. (1999): *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: C.H. Beck, pp. 27-32.
4. Zie: Yates, F. (1966): *The Art of Memory*. Chicago: The University of Chicago Press.
5. Zie: Spence, J.D. (1984): *The Memory Palace of Matteo Ricci*. Londen: Penguin.
6. Nietzsche, F. (1979): 'Vom Nutzen und Nachteil der Historie', in: *Unzeitgemässe Betrachtungen, Werke I*. Frankfurt/M.: Ullstein, pp. 211-285.
7. Ulzen, P. van (2007): *Imagine a Metropolis. Rotterdam's Creative Class, 1970-2000*. Rotterdam: o1o Publishers, pp. 48-55.
8. Woud, A. van der (2010): *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam: Bert Bakker, p. 92.
9. Ibid., p. 12.
10. Ulzen, P. van (2007): o.c. p. 71.
11. Ibid., p. 66.
12. Wagenaar, C. (1992): *Welvaartsstad in wording. De wederopbouw van Rotterdam 1940-1952*. Rotterdam: NAI Uitgevers, p. 308, geciteerd in: Rooijendijk, C. (2005): 'Urban ideal images in post-war Rotterdam'. *Planning Perspectives* 20(2): 177-209 (p. 182).
13. Geciteerd in: Schuyt, C.J.M. & E. Taverne (2000): *1950. Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers, pp. 177-178.
14. Ibid., p. 178.
15. Ibid., p. 25.

16. Traa, C. van (1946): *Het nieuwe hart van Rotterdam. Toelichting op het Basisplan voor den herbouw van de binnenstad van Rotterdam*. Rotterdam: Nijgh & van Ditmar.
17. Geciteerd in: Boomen, T. van der (2010): “‘Hoor, hier klopt het nieuwe hart van Rotterdam.’ Leve de hinder’ *Groene Amsterdammer*, 20 januari.
18. Zie: Zwaard, J. van der & Laak, K. ter (2008): *Het cultureel kapitaal van een afgeschreven straat. Sint-Mariastraat 106-146*. Rotterdam. In eerste instantie is niet geïnvesteerd in onderhoud, waardoor de woningen nu opgeknapt moeten worden op een manier die leidt tot prijsstijgingen, waardoor bewoners moeilijk zullen kunnen blijven. Het is een typische strategie waarin economisch kapitaal de overhand heeft over het cultureel kapitaal dat de straat bezit en dat in dit boekje mooi verbeeld wordt.
19. Berg, M.A. van den (2012): ‘Femininity As a City Marketing Strategy: Gender Bending Rotterdam’. *Urban Studies* 49(1): 153-168.
20. Bureau Binnenstad Gemeente Rotterdam (2008): *Binnenstad als City Lounge. Binnenstadsplan 2008-2030*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
21. Zie, voor een internationaal perspectief op deze kenmerken van bestuur: Chatterjee, P. (2004): *The Politics of the Governed. Reflections on Popular Politics in Most of the World*. New York: Columbia University Press.
22. Crimson Architectural Historians (2007): *Sociologica. Een simpele strategie voor vernieuwing in de Afrikaanderwijk*. Rotterdam.
23. Gemeente Rotterdam (2007) *Stadsvisie Rotterdam. Ruimtelijke ontwikkelingsstrategie 2030*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam, p. 51, 52, 57, 63, 70, 125, 134, pp. 137-140. 27
24. Zie: Schinkel, W. & M.A. van den Berg (2011): ‘City of Exception. Revanchist Urbanism and the Urban *Homo Sacer*’, with Marguerite van den Berg. *Antipode. Journal of Radical Geography* 43(5): 408-432.

illustratieverantwoording

1. Uit: 'Zadkine', Jana Beranova,
Jim Postma, RKS, 1985

2. Drijvende bok tilt plastic van
Naum Gabo op de wal, fotograaf
onbekend, 1957, Gemeentearchief
Rotterdam

3. Het oorlogsmonument 'De
verwoeste stad' van Zadkine,
voordat het geplaatst wordt, 1953,
fotograaf Kees Molkenboer,
Nederlands Fotomuseum

4. Aankomst 'De verwoeste stad'
van Ossip Zadkine op dieplader,
Plein 1940, 1953, fotograaf Lex de
Herder, Gemeentearchief
Rotterdam

5. Transport van beeld voor Bijen-
korf, 1957, fotograaf onbekend,
Het Vrije Volk, AD-Nieuwsmedia

omslag

Transport van beeld voor Bijen-
korf, 1957, fotograaf onbekend,
Het Vrije Volk, AD-Nieuwsmedia

binnenkant omslag

Aankomst bij de Leuvenhaven van
het op een vrachtwagen geladen
monument 'De verwoeste stad'
van de Russisch/Franse beeld-
houwer Ossip Zadkine, 1953,
fotograaf J. van Rhijn, Gemeente-
archief Rotterdam

colofon

ONTWERP

Bart Oppenheimer, Rotterdam

DRUK

Drukkerij Drukkerij De Maasstad,
Pijnacker

OPLAGE

20.000

Stichting herdenking 14 mei 1940
p/a Grotekerkplein 27
3011 GC Rotterdam
telefoon 010 413 14 94
14mei@laurenskerkrotterdam.nl

EERDER VERSCHENEN TITELS

Henk Hofland, *14 mei* (2007)
Beeldessay, *Ooggetuige* (2008)
Tina Rahimy, *Verwoeste steden*
(2009)
Nelleke Noordervliet,
Een verre echo (2010)
Willem Otterspeer,
Een hart en een haven (2011)

Alle titels zijn ook digitaal te
vinden op de website
www.brandgrens.nl onder
'monumenten en herdenkingen'.

